

O‘ZBEK TILI LISONIY MANZARASIDA “AQL VA DONOLIK” KONTSEPTLARINING KOGNITIV TAHLILI

Alimardonova Manzura

O‘zbek tili va adabiyoti fakulteti Lingvistika (o‘zbek tili) mutaxassisligi 1- kurs
Magistri

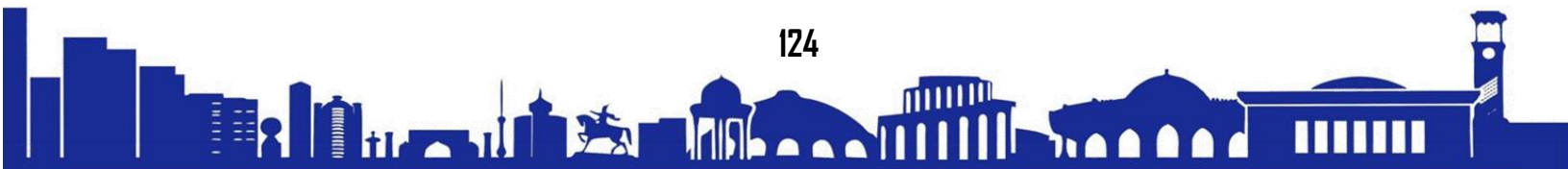
Tursunali Jumayev, professor, filologiya
fanlari doktori (DSc)

Annotatsiya : Mazkur ilmiy maqolada o‘zbek tili lisoniy manzarasida “aql” va “donolik” kontseptlarining kognitiv-lingvistik xususiyatlari tadqiq etiladi. Ushbu kontseptlarning semantik maydoni, strukturaviy tarkibi hamda leksik, frazeologik va paremiologik birliklar orqali ifodalanish usullari tahlil qilinadi. Shuningdek, “aql” va “donolik” kontseptlarining milliy tafakkur, ma’naviy qadriyatlar hamda axloqiy qarashlar bilan bog‘liqligi ilmiy asosda ochib beriladi. Tadqiqot natijalari o‘zbek tilining kontseptual manzarasini aniqlashda muhim nazariy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: Aql kontsepti, donolik kontsepti, lisoniy manzara, kognitiv tahlil, milliy tafakkur, lingvokulturologiya.

Аннотация : В статье исследуются когнитивно-лингвистические особенности концептов «разум» и «мудрость» в языковой картине мира узбекского языка. Анализируются семантические поля данных концептов, их структурные компоненты и способы языковой репрезентации через лексические, фразеологические и паремиологические единицы. Раскрывается связь концептов «разум» и «мудрость» с национальным мышлением, духовными ценностями и нравственными ориентирами. Результаты исследования имеют теоретическую значимость для изучения концептуальной картины мира узбекского языка.

Ключевые слова: концепт разума, концепт мудрости, языковая картина мира, когнитивный анализ, национальное мышление.

Annotation : This scientific article examines the cognitive-linguistic features of the concepts “mind” and “wisdom” in the linguistic worldview of the Uzbek language. The semantic fields, structural components, and linguistic representation of these concepts through lexical, phraseological, and paremiological units are analyzed. The relationship between the concepts of mind and wisdom and national thinking, spiritual values, and moral principles is revealed. The research results are of theoretical significance for studying the conceptual worldview of the Uzbek language.

Keywords: concept of mind, concept of wisdom, linguistic worldview, cognitive analysis, national mentality

Zamonaviy tilshunoslikda kontsept tushunchasi inson tafakkuri va madaniyatining til orqali ifodalanishini o‘rganishda muhim ilmiy kategoriya sifatida qaralmoqda. Antropotsentrik yondashuv doirasida til birliklari insonning bilish jarayonlari, dunyoqarashi va qadriyatlar tizimi bilan uzviy bog‘liq holda tadqiq etilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, “aql” va “donolik” kontseptlari o‘zbek tilining lisoniy manzarasida markaziy o‘rin egallovchi kognitiv birliklar sifatida alohida ilmiy qiziqish uyg‘otadi.

Kognitiv tilshunoslik atamasining mazmuni inglizcha cognitive-bilishga oid so‘zi bilan bog‘liq. Konsept kognitiv tilshunoslikdagi asosiy tushunchalardan biridir. Konseptning shakllanishi individual obraz tug‘ilishidan boshlanib, lisoniy birlikning paydo bo‘lishi bilan tugaydi. Konsept mental tuzilma bo‘lib, u turli tarkibdagi va ko‘rinishdagi bilimlar kvanti yoki umumlashmasidir. Kognitiv tilshunoslik tilni umumiy kognitiv mexanizm sifatida o‘rganuvchi sohadir. V.Z. Demyankov fikriga ko‘ra, unda til tizimining axborotni qayta ishlashdagi roli nutq yaratilishi va idrok etilishi nuqtai nazaridan o‘rganiladi. Bunda nutq yaratuvchi va uni idrok etuvchi subektlar-so‘zlovchi va tinglovchiga axborotni qayta ishlovchi tizim sifatida qaraladi. Olimning fikricha, tilshunoslik sohasida faoliyat yurituvchi har bir tilshunos kognitiv tilshunoslik bilan shug‘ullanmoqchi bo‘lsa, ushbu sohaning yuzaga kelishiga asos bo‘lgan psixologiya, nevrologiya, gnesologiya, sotsiologiya, sun‘iy intellekt kabi fanlardan ham xabardor bo‘lishi talab etiladi.

Kognitiv tilshunoslik kognitiv faoliyat tushunchasi bilan uzviy bog‘liqdir. Kognitiv faoliyat insonning biror narsa yoki voqelikni idrok etishini amalga oshiruvchi tafakkur

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073 Volume-4, Issue-01

jarayonidir. Professor A. Mamatov tomonidan e'lon qilingan "Tilga kognitiv yondashuvning mohiyati nimada?" nomli maqolasida kognitiv tilshunoslikning vazifasi va unga oid tushunchalarning lingvistik mohiyati haqida fikr yuritgan. Jahon tilshunosligida N.Xomskiy, J.Lakkof, V.N. Teliya, Z.D. Popova, Ch. Filommer, R. Langaker kabi tilshunos olimlar kognitiv tilshunoslikning asosi bo'lgan prototip, ssenariy, freym, konseptuallashtirish, kategoriyalashtirish, konseptosfera kabi terminlar borasida fikr mulohazalar bildirishgan.

"Aql" va "donolik" kontseptlari o'zbek xalqining intellektual salohiyati, hayotiy tajribasi hamda axloqiy qarashlarini aks ettiruvchi muhim semantik birliklardir. Ushbu maqolada mazkur kontseptlarning mazmuniy tuzilishi, ifodalanish shakllari va madaniy mohiyati kompleks tahlil qilinadi.

"Aql" va "donolik" kontseptlarining kognitiv mohiyati

Kognitiv lingvistika nuqtayi nazaridan "aql" kontsepti insonning tafakkur faoliyati, mantiqiy fikrlash qobiliyati va qaror qabul qilish jarayonlarini ifodalovchi kognitiv birlikdir. "Donolik" esa tajriba, bilim va ma'naviy yetuklik asosida shakllangan yuqori darajadagi intellektual holatni anglatadi.

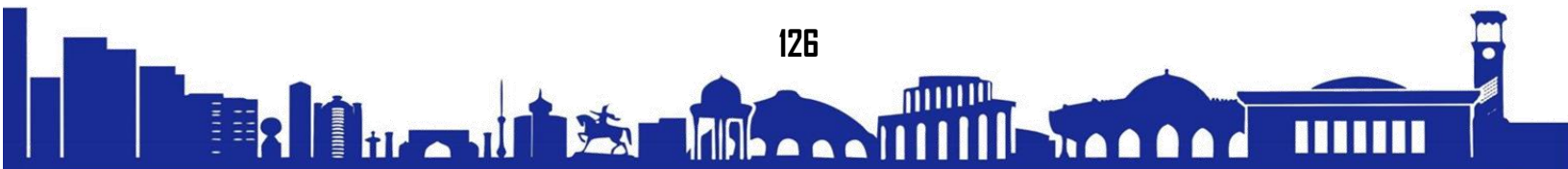
O'zbek tilida bu ikki kontsept o'zaro yaqin semantik munosabatda bo'lib, bir-birini to'ldiruvchi ma'nolarni ifodalaydi.

"Aql" va "donolik" kontseptlarining semantik maydoni

Mazkur kontseptlarning semantik maydoni quyidagi birliklarni qamrab oladi: aql, tafakkur, idrok, farosat, zakovat, dono, oqil, zukko. Ushbu birliklar kontseptlarning turli jihatlarini ochib beradi va ularning keng ma'no doirasiga ega ekanligini ko'rsatadi.

Masalan, "dono kishi", "oqil inson", "zakovatli yosh" kabi birikmalar aql va donolikning ijobiy baholanishini ifodalaydi.

Leksik birliklarda kontseptlarning ifodalanishi

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073 Volume-4, Issue-01

O‘zbek tilida “aql” va “donolik” kontseptlari turli leksik birliklar orqali ifodalanadi. Bunga “aql”, “donolik”, “farosat”, “zakovat”, “idrok” kabi so‘zlar misol bo‘la oladi. Ushbu birliklar kontseptlarning mazmuniy komponentini tashkil etib, milliy tafakkurni aks ettiradi.

Frazeologik birliklarda “aql” va “donolik” kontseptlari

Frazeologik birliklar kontseptlarning obrazli jihatlarini ochib beruvchi muhim til vositasidir. Masalan, “aqlini ishlatmoq”, “aql yetmoq”, “donolik bilan ish tutmoq”, “oqilona yo‘l tanlamoq” kabi iboralar insonning intellektual faoliyatini obrazli tarzda ifodalaydi.

Bu birliklar kontseptlarning kognitiv modelini til orqali namoyon qiladi.

Paremiologik birliklarda kontseptlarning aks etishi

Maqol va matallar o‘zbek xalqining hayotiy tajribasi va ma’naviy qadriyatlarini aks ettiradi. “Aql bilan ish qilgan adashmas”, “Donolik – inson ziynati”, “Oqil odam so‘z bilan yengar” kabi maqollar kontseptlarning aksiologik mohiyatini ochib beradi.

Bu paremiologik birliklar aql va donolikning ijtimoiy ahamiyatini yaqqol ko‘rsatadi.

“Aql” va “donolik” kontseptlarining aksiologik xususiyatlari

O‘zbek lisoniy manzarasida “aql” va “donolik” kontseptlari yuqori ijobiy qadriyat sifatida baholanadi. Ushbu kontseptlar insonning komilligi, yetukligi va jamiyatdagi mavqeini belgilovchi mezon sifatida talqin etiladi.

Bu holat o‘zbek xalqining axloqiy qarashlar tizimida intellektual salohiyatning muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi.

Kontseptlarning kontseptual manzaradagi o‘rni

“Aql” va “donolik” kontseptlari o‘zbek tilining kontseptual manzarasida markaziy kognitiv birliklar hisoblanadi. Ular insonning borliqni anglash jarayonida muhim semantik tayanch vazifasini bajaradi. Ushbu kontseptlar orqali milliy tafakkurning asosiy xususiyatlari aniqlanadi.

Xulosa qilib aytganda, “aql” va “donolik” kontseptlari o‘zbek tili lisoniy manzarasida muhim o‘rin tutuvchi kognitiv birliklar sifatida namoyon bo‘ladi. Ularning leksik, frazeologik va paremiologik birliklar orqali ifodalanishi milliy tafakkur va madaniy qadriyatlarning til orqali aks etishini ko‘rsatadi. Mazkur kontseptlarning semantik, obrazli va aksiologik jihatlarini o‘rganish o‘zbek tilining kontseptual manzarasini chuqurroq anglash imkonini beradi. Tadqiqot natijalari magistrlik dissertatsiyasi doirasida muhim ilmiy ahamiyatga ega. Kognitiv tilshunoslik sohalararo muloqotning mahsulidir. So‘ngi yillarda kognitiv tilshunoslik doirasidagi tadqiqotlar soni keskin oshib bormoqda. Kognitiv tilshunoslik, kognitologiyaning boshqa sohalaridan farqli holda, inson tomonidan til tizimini va ushbu tizimni harakatga keltiruvchi omillarni o‘zlashtirishi va ulardan foydalanish qoidalarini qay yo‘sinda tartibga solinishi kabi masalalar bilan shug‘ullanadi. Kognitivist – tilshunos lisoniy hodisalarning tafakkur faoliyatidagi o‘rni, bajaradigan vazifalari bilan qiziqadi. Lekin bu qiziqish oddiy emas. U (kognitivist) lisoniy va tafakkur faoliyatlari munosabatlarining yuzaga keltiruvchi sabablarni qidiradi va bu sabablar oqibati bo‘lgan muloqot matnlari – lisoniy tuzilmalarni tarkiban va mazmunan anglashga, tahlil qilishga harakat qiladi. Demak, kognitiv tilshunoslik asosan inson lisoniy faoliyatini sabab va oqibat bog‘liqligida tadqiq etuvchi, “tushuntiruvchi” fan sohasidir.

